

WACŁAW PAGÓRSKI
Poznań

RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW W DZIELACH MARTINA ZEILLERA (1589-1661)

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie polskiemu czytelnikowi postaci Martina Zeillera – niemieckojęzycznego preceptora, tłumacza oraz autora opisów europejskich krajów i „zbiorów wiedzy”. W swej obszernej twórczości autor ów niejednokrotnie opisywał Rzeczpospolitą: w dziełach podróżniczych, włączających się w nurt literatury apodemicznej, w poświęconych jej opisach z zakresu geografii, historii, polityki i społeczeństwa oraz na kartach „zbiorów wiedzy”, w których zestawiał wiadomości z najróżniejszych dziedzin życia. Zebranie i uporządkowanie informacji o Rzeczypospolitej ze wszystkich tych dzieł – jak dotąd nieopracowanych przez polskich badaczy – stanowi kolejny cel niniejszej pracy¹. Umożliwi to dalsze badania nad bardzo popularnymi w XVII w. w Rzeszy dziełami Martina Zeillera.

W krajach niemieckojęzycznych zainteresowanie tym autorem było z natury rzeczy większe niż w Polsce i pierwsze opracowania dotyczące jego osoby pochodzą z końca XVIII w.² W czasach współczesnych Zeiller doczekał się biografii wydanej w 1989 r.³ Jego twórczość badana była w różnych perspektywach: poza notami biograficznymi w encyklopediach i leksykonach⁴ najczęściej w związku z jego opisaniami Rzeszy i innych krajów europejskich⁵. Wymienić należy także badania związane

¹ Artykuł ten jest próbą zrekapitulowania wyników badań przeprowadzonych w trakcie pisania pracy magisterskiej w Instytucie Historii UAM pod kierunkiem prof. Jana Jurkiewicza.

² A. Weyermann, *Nachrichten von Gelehrten, Künstlern und andern merkwürdigen Personen aus Ulm*, Ulm 1798, s. 555-563. Do artykułu dołączono wykaz dzieł Zeillera.

³ Do tej biografii również dołączono wykaz dzieł Zeillera, ułożonych według dat wydania. Jej autor doliczył się 47 tytułów, nie wliczając uzupełnień do poszczególnych tomów oraz kolejnych wydań. W niniejszym artykule korzystam z drugiego, poprawionego wydania biografii: W. Brunner, *Martin Zeiller: 1589-1661; ein Gelehrtenleben*, Graz 1990.

⁴ Np. M. von Waldenberg, *Zeiller, Martin*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 44, s. 782-784 oraz W. Kühlmann, *Zeiller, Martin*, w: W. Killy (red.), *Literaturlexikon. Autoren und Werke in deutscher Sprache*, t. 12, München 2011, 634-635.

⁵ Np. C. Schuchhardt, *Die Zeiller-Merianischen Topographien bibliographisch beschrieben: mit 8 Abbildungen*, Hamburg 1960; D. Briesemeister, H. Wentzlaff-Eggebert, *Spanien aus deutscher Sicht: Deutsch-spanische Kulturbeziehungen gestern und heute*, Tübingen 2004; M. Merian, M. Zeiller, H. Mönnich, *Die schönsten Städte Bayerns: Aus den Topographien und dem Theatrum Europaeum*, Hamburg 1964.

z apodemiką i XVII-wiecznymi relacjami z podróży⁶, historią literatury i tłumaczeniem⁷, „zbiorami wiedzy”⁸ oraz przepływem informacji w XVII w.⁹ – w większości tych przypadków badania te miały jednak charakter cząstkowy.

Zwłaszcza ze względu na „zbiory wiedzy” Zeiller oceniany był przez późniejszych badaczy bardzo negatywnie. Cechujące te dzieła luźny dobór tematów, brak systematyki, łatwowierność w stosunku do przekazywanych legend i poglądów przyczyniły się do określenia Zeillera w końcu XIX w. jako typowego przedstawiciela bezpłodnego nurtu paranaukowego¹⁰. Współcześni autorzy widzą w tym raczej specyfikę dzieł i celów autora, wskazując za to na liczbę wykorzystanej literatury, popularyzację i emancypację wiedzy oraz dość neutralną formę przedstawienia, dzięki której to czytelnik miał sobie wyrobić zdanie na podane tematy¹¹. Opinia W. Brunnera, uznającego Zeillera za jednego z prekursorów leksykografii i poprzednika Brockhauusa¹², wydaje się jednak przesadna. Tak skrajne opinie wskazują na potrzebę dalszych badań nad twórczością Zeillera.

Sytuacja w Polsce prezentuje się zgoła inaczej, ponieważ dzieła tego autora nie były jak dotąd przedmiotem wnikliwszych badań. Niektóre jego pisma były przywoływane już przez przedwojennych badaczy¹³ oraz są wzmiankowane współcześnie¹⁴,

⁶ Np. J. Stagl, K. Orda, Ch. Kämpfer, *Apodemiken: Eine räsionierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*, Schöningh, Paderborn 1983.

⁷ I. Breuer, *Tragische Topographien. Zur deutschen Novellistik des 17. Jahrhunderts im europäischen Kontext (Camus, Harsdörffer, Rosset, Zeiller)*, w: H. Böhme (red.), *Topographien der Literatur: Deutsche Literatur im transnationalen Kontext*, Stuttgart 2005, s. 291–312; R. Schenda, *Jämmerliche Mordgeschichte. Harsdörffer, Huber, Zeiller und französische Tragica des 16. und 17. Jahrhunderts*, w: D. Hamenning, E. Wimmer (red.), *Volkskultur - Geschichte - Region: Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag*, Würzburg 1992, s. 530–551; I. M. Batafarano, *Paolo Grillando, Francois de Rosset, Martin Zeiller, Grimmelhausen: Die Literarisierung von Hexenprozessen in der frühen Neuzeit*, „Simpliciana” 20 (1998), s. 13–24; idem, *Von Sodomiten und Sirenen in Neapel. Barocke Erzählkunst bei Martin Zeiller und Georg Philipp Harsdörffer*, „Simpliciana” 21 (1999), s. 125–139; W. J. Jones, *German Foreign-Word Dictionaries from 1571 to 1728*, „The Modern Language Review” 1/72 (1977), s. 93–111 oraz idem, *Sprachhelden und Sprachverderber: Dokumente zur Erforschung des Fremdwortpurismus im Deutschen (1478–1750)*, Berlin, Nowy York 1995.

⁸ W. Kühlmann, *Lektüre für den Bürger: Eigenart und Vermittlungsfunktion der polyhistorischen Reihenwerke Martin Zeillers (1589–1661)*, w: W. Brückner, P. Blickle, D. Breuer (red.), *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert: Probleme populärer Kultur in Deutschland*, Wiesbaden 1985, s. 917–934 (t. 2).

⁹ J. G. Stackhouse, *Early Critical Response to Milton in Germany: The „Dialogi” of Martin Zeiller*, „The Journal of English and Germanic Philology” 4/73 (1974), s. 487–496.

¹⁰ Por. M. von Waldenberg, *op. cit.*

¹¹ W. Kühlmann, *Lektüre für den Bürger...*, s. 919, 925.

¹² Por. W. Brunner, *op. cit.* s. 116.

¹³ S. Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Kraków 1919 – autor dwukrotnie przywołał „opisy Polski” – mając na myśli najpewniej *Neue Beschreibung* (1647) oraz *Anderte Beschreibung* (1657) – uznając je za „neutralne”, por. s. 117 i 126. Na dzieło Zeillera powołuje się też M. Łowmiańska przy opisie Wilna: por. M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno 1929.

¹⁴ Np. W. Zientara, *Sarmatia Europiana oder Sarmatia Asiana?: Polen in den deutschsprachigen Druckwerken des 17. Jahrhunderts*, Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001, gdzie w wykazie literatury autor przywołuje dwa teksty Ziellera: *Anderte Beschreibung* (1657) oraz *Fidus Achates*

jednak stanowią jedynie część materiału dotyczącego Rzeczypospolitej w twórczości Zeillera, w dodatku opatrzoną jedynie skromnym bądź błędnym¹⁵ komentarzem.

ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ MARTINA ZEILLERA¹⁶

Martin Zeiller przyszedł na świat 17 kwietnia 1589 r. w Ranten, niedużej miejscowości w Styrii. Jego ojciec (również Martin Zeiller) był kapłanem, a następnie pastorem zaszczeplającym idee reformacji w swej parafii; w 15. roku posługi w Ranten (1567), ożenił się z Elisabeth Dreyer. Martin Zeiller senior jeszcze dwa razy wszedł w związek małżeński – z Margareth Ungrath oraz Apollonią (nieznaną z nazwiska)¹⁷. Najprawdopodobniej krótko po swym trzecim ślubie (1600) Zeiller senior został wraz z rodziną wypędzony ze Styrii w efekcie polityki rekatoalizacyjnej arcyksięcia Ferdynanda II (późniejszego cesarza Rzeszy). Najpewniej jeszcze w tym samym roku dotarli oni do Ulm – miasta, w którym w kolejnych dziesięcioleciach tworzył swe dzieła Martin Zeiller junior.

Ojciec przywiązywał ogromną wagę do wykształcenia młodego Martina, który był posyłany do szkół w Styrii, następnie w Ulm oraz na uniwersytet w Wittenberdze (studia z zakresu historii i prawa w latach 1608-1612). Najprawdopodobniej jeszcze tam Martin Zeiller junior został powołany do pracy w Linz w charakterze dworskiego nauczyciela (*Hofmeister*) dla synów szlacheckich z rodzin protestanckich. Tym samym od 1612 r. otworzył się w życiu Styryjczyka nowy etap, który wpłynął na jego późniejsze losy i twórczość. Choć sam autor rozlicznych topografii stwierdził później, że nie przepada za podróżowaniem, to właśnie ono stało się znaczną częścią

(1653). W treści książki znaleźć można jedynie zwięzłą informację, że Zeiller w swym opisie „wymieniał źródła oraz znanych mu polskich autorów”, z których korzystał (s. 162). Antoni Mączak różnie ocenił twórczość Zeillera: w książce *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1980 pisał, że Zeiller był „chyba najpopularniejszym autorem opisów dróg europejskich” (s. 35) ale jego przewodniki były „niezbyt ciekawie pisane (choć pełne anegdot)” (s. 36)¹⁸. W późniejszym dziele: *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warszawa 2001 opisując różne typy dzieł krajoznawczych tego okresu napisał: „najwyżej jednak cenimy dwanaście przewodników Martina Zeillera (1580-1661), Styryjczyka, który był w Europie chyba wszędzie poza Turcją i Rosją (...) Bywają lektury ciekawsze, ale u Zeillera ustaliła się pewna proporcja między praktycznym szczegółem, ogólną informacją i anegdotą, charakterystyczna dla dobrych spolegliwych przewodników turystycznych” (s. 247-248).

¹⁵ Por. przypis 14 – Antoni Mączak podaje błędną datę urodzenia oraz sugeruje, że Zeiller odwiedził wszystkie kraje, które opisał w swych „przewodnikach”.

¹⁶ Poniższy rozdział został opracowany na podstawie biografii W. Brunnera i ma na celu umożliwić odpowiednie umiejscowienie dzieł dotyczących Rzeczypospolitej w całej twórczości Martina Zeillera. Wykaz wszystkich jego dzieł por. W. Brunner, *op. cit.*, s. 129-137.

¹⁷ W przytaczanej biografii autorstwa W. Brunnera znaleźć można sprzeczne informacje na temat matki Zeillera juniora. W jednym miejscu podaje on, że była nią trzecia żona, Apollonia (s. 15), po której to informacji autor odsyła do miejsca, gdzie opisuje protokoły rady miasta Ulm i ksiąg parafialnych, na podstawie których można przyjąć, że Zeiller senior przyjechał wraz z całą rodziną do tego miasta już w 1600 (s. 36). Były to pierwsze wzmianki o Apolonii i być może określały jedynie jej miejsce w rodzinie Zeillerów, a nie fakt biograficzny. W innym bowiem miejscu autor podaje bez zająknięcia, że Martin Zeiller junior był jedynym dzieckiem z drugiego małżeństwa (s. 18).

jego życia – podróże oraz ich opisy towarzyszyły mu przez kolejne dziesięciolecia. W ciągu niecałych 20 lat między końcem studiów a rozpoczęciem działalności twórczej Zeiller, jako nauczyciel i wychowawca synów szlacheckich, podróżował bardzo wiele. Wynikało to z panującego wówczas przekonania o pożytku, a nawet potrzebie podróżowania w trakcie edukacji (*Kavalierstour*). Opiekując się synami grafa von Tattenbach (lata 1612-1621), a następnie barona von Galler (1622-1629) odwiedził m.in. Pragę, Strasburg, Paryż, Genewę, Wenecję i Padwę.

Po tym okresie 40-letni Martin Zeiller powrócił do Ulm, gdzie ożenił się z Magdaleną Mehrer i rozpoczął działalność pisarską, którą kontynuował do końca życia. Pierwsze doświadczenia literackie Zeiller zdobył tłumacząc nowele i opowiadania z języka francuskiego. Prawdopodobnie zarówno w przypadku tłumaczeń, jak i pisanie swego pierwszego dzieła – *Itinerarium Germaniae*, motywowały go czynniki bardzo przyziemne, tj. problemy finansowe. Nie można jednak przeoczyć pasji autora w krzewieniu wczesnonowożytnej tożsamości narodowej – chęci uzmysłowienia Niemcom piękna ich języka, kultury, przyrody. W przedmowie do swej pierwszej książki pisał też o braku potrzebnej literatury:

„nie ma osoby, która by ku chwale i pożytkowi ojczyzny wzięta na siebie taki obowiązek, aby napisać przewodnik nie tylko dla podróżujących, ale również dla tych, którzy dawniej podróżowali lecz sporo pozapominali, oraz tych, którzy nigdy nigdzie nie wyjechali i nie mogą podróżować, a jednak chętnie choć po trosze chcą (i powinni) poznać strukturę i kondycję swej ojczyzny, szczególnie poprzez poznanie przyczyn, by móc lepiej zrozumieć książki traktujące o historii i polityce”¹⁸.

Zeiller miał za cel popularyzację wiedzy i chciał, by jego dzieła trafiły do jak największej liczby odbiorców, stąd publikował w języku niemieckim i przytaczał możliwie dużo informacji z innych pism, by czytelnik mógł sam przemyśleć i ocenić dane zagadnienie¹⁹. Cel popularyzacji wiedzy odnosi się do wszystkich dzieł Zeillera niezależnie od rodzaju. Spaja to niejako dość różnorodną twórczość, na którą składają się dzieła krajoznawcze: itineraria i opisy państw (Rzeszy – oprócz własnych dzieł Zeiller współtworzył również tomy *Topographiae Germaniae* – a także Francji, Anglii, Hiszpanii i Portugalii, Italii, Węgier, Polski i Litwy, Szwecji, Danii i Norwegii, Burgundii i Niderlandów), podręcznik podróżowania oraz przewodnik po europejskich szlakach – *Fidus Achates*²⁰, traktat o Rzeszy czy kronika Szwabii. Oprócz nich Zeiller tworzył też leksykony (np. leksykon świętych) oraz „zbiory wiedzy” pisane w różnej formie: listów, dialogów, podręcznika wspomnień, pytań i odpowiedzi, historii i zbiorów przykładów. Poruszał w nich najróżniejszą tematykę, choćby z zakresu zdrowia (leczenie podagry), mody (podobieństwo strojów kobiet i mężczyzn), moralności (eutanazja), społeczeństwa (życie książąt), teologii („Bóg nie zostawia

¹⁸ Z przedmowy do M. Zeiller, *Itinerarium Germaniae Nov – Antiquae. Teutsches Rayßbuch durch Hoch und Nider Teutschland*, Strasburg 1632. Wszystkie przytoczone cytaty Zeillera przetłumaczone zostały na język polski przez autora artykułu.

¹⁹ W. Kühlmann, *Lektüre für den Bürger...*, s. 918 i nn.

²⁰ M. Zeiller, *Fidus Achates oder der getreue Reißgefährt*, Ulm 1651.

nikogo”), nauki (o pisarzach historii), rozrywki (gry dawniej i dziś). Znaleźć można również teksty o napojach miłosnych, jednoróżcach, hermafrodytach, uporze Żydów, Jezuitach w Chinach itp.

Martin Zeiller zmarł w 1661 r. w Ulm, w którym spędził ostatnie 32 lata życia. Nie pozostawił po sobie potomstwa, a jego żona zmarła dziewięć lat wcześniej. Umierał jako osoba znana i ceniona; inskrypcja na jego grobie brzmi: *Magnus Zeiller, notus in orbe, scriptor maximus historiae* – wielki Zeiller, znany na świecie, wielki pisarz historii.

RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW W PISMACH MARTINA ZEILLERA

Rzeczpospolita interesowała Martina Zeillera ze względu na swe związki z Rzeszą, zarówno te w przeszłości, jak i mu współczesne. Sąsiedztwo implikowało kontakty polityczne, gospodarcze i ideowe, stąd ze względu na dobro Rzeszy warto było – zdaniem autora – znać nie tylko podstawowe dane dotyczące historii, ustroju czy społeczeństwa sąsiedniego państwa, ale również mieć wyobrażenie o wydarzeniach współczesnych. Taki punkt wyjścia spowodował, że informacje o Rzeczypospolitej zawarte zostały w dziełach najróżniejszego typu, publikowanych na przestrzeni 30 lat (od pierwszego *Itinerarium Germaniae* wydanego w 1632 r. do opublikowanego pośmiertnie w 1663 r. ostatniego tomu listów²¹). Pozwala to zaobserwować przyrost wykorzystywanej przez autora literatury, a także dobór informacji – zależnie od rodzaju dzieła oraz czasu jego powstania zauważyć można różne rozłożenie akcentów, co widoczne jest choćby na przykładzie rosnącego zainteresowania Kozakami i Tata-rami. Nadmienić należy, że w odniesieniu do wszystkich dzieł materiały pochodziły z drugiej ręki, ponieważ Zeiller nigdy w Polsce nie był i opierał swój opis bądź to na relacjach z podróży pochodzących od innych autorów, bądź na najróżniejszego typu dziełach polskich i zagranicznych twórców: opisach, pracach historycznych, polemikach itp. (por. aneksy).

Rzeczpospolita stała się przedmiotem opisu już w pierwszym dziele Martina Zeillera – *Itinerarium Germaniae*, wydanym w 1632 r. Stało się tak z powodu domniemania, że jej ziemie wchodziły dawniej w skład *Germaniae Magnae* i zamieszkane były przez „ludy niemieckie”. Zeiller pisał z nostalgią we wstępie, że dawniej Germania była trzykrotnie większa od mu współczesnej. Jest to rzecz jasna wyliczenie znacznie wyolbrzymione, nawet biorąc pod uwagę fakt, że Zeiller przytaczał obliczenia szerokości ziem Rzeszy wskazując jej wschodnią granicę na Wiśle²². Wyobrażenie to powielone zostało na mapie załączonej do wspomnianego wyżej przewodnika *Fidus Achates*, która przedstawia tereny od Renu do Wisły opatrzone podpisem *Germania*²³.

²¹ M. Zeiller, *Centuria Epistolarum Miscellaneorum. Das ist: Hundert Episteln oder Sendschreiben*. Ulm 1663.

²² *Itinerarium...*, s. 20.

²³ Zeiller nie był jedynym autorem, który granice Germanii rozciągał aż do Wisły. Pogląd ten był rozpowszechniony w tym czasie i opierał się na *Geografii* Ptolemeusza. Styryjczyk, choć tak szczegółowo opisywał istniejące granice Rzeczypospolitej, powielał ów przykład „geografii wyobrażonej” – z jednej

Itinerarium jest ważne z jeszcze innego powodu. Stanowi ono bowiem niejako wzór do kolejno tworzonych opisów. We wstępie do tego dzieła Zeiller wymienia 50 punktów, na których zbuduje swój opis Rzeszy: z zakresu historii, geografii, społeczeństwa, a także państwowości i systemu władzy, uzupełniony wykazem autorów traktujących o Niemczech. Uderza brak kwestii związanych z religią, najprawdopodobniej ze względu na trwającą wówczas Wojnę Trzydziestoletnią oraz własne doświadczenia²⁴. Po ogólnym opisie Zeiller prezentuje kilkadziesiąt podróży przez tereny Rzeszy, opisując leżące na ich trasie miasta. Miało to z pewnością charakter użytkowy, ponieważ autor skrupulatnie mierzył odległości między nimi.

Ziemie Rzeczypospolitej opisane zostały na ok. 30 stronach (całe dzieło liczy ponad 700 stron). Opis ten jest dość niejednorodny, autor najpierw skupił się na przedstawieniu wybranych miast (Poznań, Gdańsk, Kraków) oraz ziem historycznie związanych zarówno z Królestwem Polskim, jak i Rzeszą (Prusy, Pomorze, Śląsk, Inflanty), a na końcu opisał również całą Rzeczpospolitą – jej powierzchnię, dobra naturalne, prowincje, mieszkańców oraz królów i władców. W podobny sposób potraktował on kwestię Rzeczypospolitej w *Itinerarii Germaniae Continuatio* (1640)²⁵, gdzie dodatkowo skupił się na problematyce Prus i Zakonu Krzyżackiego. Opisy te są jednak, ze względu na tematykę tomów, dość związane.

Z biegiem czasu zaobserwować można ciągły przyrost wiedzy autora na temat Rzeczypospolitej. Obrazują to kolejno wydawane tomy *Listów*²⁶, w których zestawione zostały informacje z najróżniejszych dziedzin życia. W pierwszym tomie, wydanym w 1640 r., Zeiller podał jedynie anegdoty związane z Polską, np. o uczcie wyprawionej przez kasztelana (*palatinus*) krakowskiego, na której podano 1800 porcji ryby²⁷, a także wzmiankę o dobrej znajomości wśród Polaków łaciny, choć ze złą wymową²⁸. W drugim tomie (1641) przytoczył m.in. informację o miedzie pitnym, podkreślając przy tym, że prawidłowo wyrabia się go na Litwie („i innych północnych krajach”²⁹) oraz w pojedynczych miastach Rzeszy. Zmianę jakościową zaobserwować można w tomach 3-5 wydawanych w latach 1643-1646. W liście 254 przytacza Zeiller obserwacje komtura joannickiego, który podróżował po Pol-

strony opierając się na dziełach antycznych, z drugiej wzmocniony chęcią opiewania dawnej i obecnej wielkości Rzeszy. Należy jednak dodać, że Rzeczpospolita była w owym świecie wyobrażeń Zeillera sąsiadem – kimś „poznanym” lub nawet „bliskim” – w odróżnieniu np. od państwa moskiewskiego, tureckiego bądź Tatarów. Nieprzypadkowy wydaje się w tym kontekście dobór państw, którym poświęcił Zeiller osobne tomy przewodników. Wynikał on nie tylko z braku bądź trudniejszego dostępu do literatury na ich temat.

²⁴ Tzn. wypędzenie, którego doznał w dzieciństwie, a także ponownie w wieku dorosłym, kiedy po raz drugi musiał uchodzić ze Styrii w połowie lat 20. XVII w.

²⁵ M. Zeiller, *Itinerarii Germaniae Continuatio*, Strasburg 1640.

²⁶ M. Zeiller, *Ein Hundert (-sechs Hundert) Episteln oder Sendschreiben*, Ulm, tom 1 – 1640, tom 2 – 1641, tom 3 – 1643, tom 4 – 1644, tom 5 – 1646, tom 6 – 1651.

²⁷ Idem, *Ein Hundert Episteln*, Ulm 1640, list 30, s. 186

²⁸ *Ibidem*, list 92, s. 564.

²⁹ Idem, *Das Andere Hundert Episteln*, Ulm 1641, list 182, s. 448.

sce pod koniec XVI w.³⁰ – o zacofaniu cywilizacyjnym zarówno w skali makro (miasta, drogi), jak i mikro (domostwa i warunki w nich panujące)³¹. W tomie 5 Zeiller poświęca kilkadziesiąt stron opisowi historii i władców Rzeczypospolitej na podstawie informacji zaczerpniętych od polskich historyków m.in. Kromera i Miechowity³².

Efektom rosnącego zainteresowania Zeillera Rzeczpospolitą było opublikowane w 1647 r. *Neue Beschreibung*³³, które umieścić można w szeregu stworzonych uprzednio opisów innych państw europejskich: Rzeszy, Francji, Wielkiej Brytanii, Hiszpanii i Portugalii oraz Węgier. W ten sposób Zeiller stworzył serię dzieł poświęconych zarówno ziemiom Rzeszy i jej sąsiadom, a także największym państwom europejskim. Poruszone wcześniej tematy uległy w tomie z 1647 r. rozbudowaniu i zostały ułożone według porządku: najpierw wiadomości ogólne, których zagadnienia pokrywały się z wzorem dotyczącym opisu Niemiec z 1632 r., uzupełnione wiadomościami dotyczącymi wydarzeń z nieodległej historii, a następnie alfabetyczny opis miast: ich położenie, historia, znaczenie gospodarcze, zabudowa oraz mieszkańcy. Łącznie opisanych zostało 147 miast, nie licząc miast pruskich, które Zeiller jedynie wymienił w jednym ciągu na końcu swego dzieła. Do kolejnego wydania (1652³⁴) dołączony został 20-stronicowy suplement, na który składa się poczet polskich władców oraz nowe informacje dotyczące niektórych miast, zaczerpnięte z wcześniej niewykorzystanych źródeł (np. o tumulcie w Krakowie w 1580 r. czy rozboju studentów wileńskich).

Jako uzupełnienie pierwszego opisu z 1647 r. należy traktować kolejne dzieło Zeillera, ponownie poświęcone wyłącznie Rzeczypospolitej: *Anderte Beschreibung*³⁵. Autor podkreślił, że napisał je, ponieważ dotarł do nowej literatury i chciałby uzupełnić wcześniejszy opis. Struktura tego tomu jest podobna do pierwszego opisu Rzeczypospolitej, z wyodrębnioną częścią zawierającą informacje ogólne (zdarzają się pewne powtórzenia z opisu z 1647 r., znaczną część stanowią jednak nowe informacje), a także opis miast, tym razem ułożony w kolejności według ziem, do których należą. Dotyczył on 288 miast, przy czym autor wykorzystał najczęściej inne informacje niż w dziele z 1647 r., np. wzmianki o działaniach wojennych (w niektórych przypadkach były to jedyne informacje).

Oba te dzieła stanowią najdokładniejsze opisy Rzeczypospolitej, do których autor odwoływał się również w swych późniejszych opracowaniach. Z tego względu warto nieco dokładniej przyjrzeć się ich treści. W obu przypadkach na wprowadzenie

³⁰ Por. współczesną edycję: A. Frhr. zu Mörsberg und Beffort, *Reise durch die Nordischen Länder im Jahre 1592: Bericht des Augustin Freiherrn zu Mörsberg und Beffort, St. Johanner-Ordens-Prior in Dänemark, geschrieben den 1. April 1603. Hrsg. von Carl-Heinrich Seebach*, Wachholtz, Neumünster 1980.

³¹ M. Zeiller, *Das Dritte Hundert Episteln*, Ulm 1643, list 254, s. 416 i nn.

³² Dzieła ich obu przywołuje Zeiller już w *Itinerarium Germaniae* (1632), najprawdopodobniej jednak dopiero w połowie lat 40. zapoznał się z nimi gruntownie. Por. idem, *Das Fünfte Hundert Episteln*, Ulm 1646, listy 27-32, s. 175 i nn.

³³ Idem, *Neue Beschreibung dess Königreichs Polen, und Gross-Hertzogthumbs Lithauen*, Ulm 1647.

³⁴ Idem, *Neue Beschreibung dess Königreichs Polen und Gross-Hertzogthumbs Lithauen. Die ander Edit[ion]*, Ulm 1652.

³⁵ Idem, *Anderte Beschreibung dess Königreichs Polen und Grossherzogthumbs Litauen*, Ulm 1657.

słądały się informacje z zakresu historii, geografii i administracji, społeczeństwa oraz ustroju. Zeiller przywoływał w swoich pismach wiadomości na temat pochodzenia Polaków, ich odrębności, nazewnictwa i języka oraz początków państwa polskiego. Dalej informował o jego powierzchni i położeniu geograficznym, dobrach naturalnych oraz podziale etniczno-administracyjnym, opisując poszczególne prowincje. W niektórych przypadkach jest to kilkuzdaniowa informacja dotycząca podziału administracyjnego, w innych długi opis, poruszający kwestie przeszłości danych ziem, ludności je zamieszkującej, jej zwyczajów i języka. W przypadku Śląska, Prus i Inflant, tj. terenów zdominowanych przez ludność niemiecką, autor poświęcił wiele uwagi elementom podkreślającym ich (mniej lub bardziej realny) niemiecki charakter, zarówno w odniesieniu do przeszłości, jak i czasów ówczesnych. Kolejnym punktem opisu było społeczeństwo: oprócz wymienienia narodowości zamieszkujących Rzeczpospolitą autor wskazał też na różne podziały polskiego społeczeństwa: na szlachtę i pospólstwo oraz kler i świeckich. Najwięcej miejsca poświęcił opisowi szlachty; nie brakuje też informacji o przymiotach i zwyczajach Polaków.

Następnie przytaczane były informacje o prawie i systemie władzy państwowej – zarówno jej początkach (od Lecha), jak i współczesnej formie. Zeiller prezentował poszczególne sfery władzy króla, poświęcając wiele miejsca na opis jej ograniczeń względem szlachty. Choć wspominał o politycznej roli szlachty, to jednak – poza ogólnikami – brak jakichkolwiek informacji na temat sejmu, jego składu i działalności. Zdecydowanie bardziej niż współczesna organizacja życia politycznego Rzeczypospolitej interesowała bowiem Zeillera historia królestwa oraz kolejni jego władcy.

Kwestie dotyczące życia religijnego opisywał marginalnie. Nie chcąc zagłębiać się w spory wyznaniowe, przywoływał jedynie wybrane fakty dotyczące życia religijnego, co zauważyć można zwłaszcza na przykładzie gmin protestanckich (informował np. o istnieniu szkół i zborów protestanckich – ewangelickich w Toruniu i w Wilnie, czy braci polskich (*Photinianer*) w Rakowie³⁶). W przypadku unitów i prawosławnych Zeiller używał określeń „reussische” i „griechische Religion”, wykazując niewielkie rozeznanie; o Kościele katolickim przekazał nieco więcej informacji, jednak również nie nazbyt szczegółowych i podanych przy okazji przedstawienia zagadnień innych niż religijne. Takie podejście charakteryzuje również opis grup niechrześcijańskich, które Zeiller opisał jedynie marginalnie i ze względu na inne zagadnienia. Do kwestii religijnych włączyć można również informacje o konfliktach międzywyzna-

³⁶ Informacja na temat Rakowa w opisie z 1647 r. jest bardzo krótka i odnosi się do zamknięcia Akademii Rakowskiej: „Raków (*Rakaw*): znane miasteczko w Polsce, gdzie fotynianie mieli swą szkołę, która jednak ostatnio, jak donosił David Fröhlich w 1643 r. na 323 stronie, została przeniesiona. Mieli oni tam też swoją drukarnię”: M. Zeiller, *Neue Beschreibung* (1647), s. 172. W aneksie do wydania z 1652 r. Zeiller podaje więcej informacji o arianach, przywołując za *Theatrum Europaeum* historię Jonasza Szlichtyngy oraz dekret wyłączający ich – jako niechrześcijan – z postanowień Konfederacji Warszawskiej: zob. M. Zeiller, *Neue Beschreibung* (1652), aneks s. 10-11. Również opis Rakowa z 1657 r. dotyczy wyłącznie wypędzenia arian. Należy dodać, że akt banicji arian został uchwalony dopiero 1658 r., a przytoczone informacje dotyczą dekretu z 1647 r. nakazującego zamknięcie wszystkich szkół i zakaz publikowania pism arianskich.

niowych, o których autor informował przy okazji opisów miast. Choć we wstępie do swego dzieła z 1647 r. zaznaczył, że Królestwo Polskie jest niejako oazą spokoju na tle europejskich państw, nie prowadzi bowiem żadnych wojen religijnych³⁷, to jednak informacje o rozruchach i tumultach nie były rzadkością.

Właśnie opisy miast stanowiły drugą, obszerniejszą część tomów o Rzeczypospolitej. Podejmując tematykę danego miasta, autor skupiał się w pierwszej kolejności na jego początkach: założeniu i nazwie; interesowały go również historia i rozwój miasta: jego przynależność państwowa, wydarzenia z przeszłości, bodźce rozwoju: warunki geograficzne, dobra naturalne, przebieg szlaków handlowych. Oprócz tego Zeiller przekazywał informacje na temat zabudowy, często sięgając do kilku najważniejszych przykładów, niekiedy szeroko opisując umocnienia, zabytki, kościoły, domy mieszkalne czy klimat danego miasta. W niektórych przypadkach sporą część opisu poświęcał jego społeczności: jej strukturze narodowej, religijnej, finansowej oraz mentalności i cechom charakteru. Wśród opisywanych zdarzeń najczęściej wymieniane były konflikty na tle religijnym i wyznaniowym; w przypadku wydarzeń najnowszych, związanych z powstaniem kozackim czy potopem szwedzkim autor podawał sporo szczegółowych informacji o poszczególnych działaniach wojennych, nie podejmując jednak próby bardziej całościowego ich przedstawienia. Oprócz tego autor przywoływał w niektórych przypadkach opowieści z życia miasta: anegdoty i zabawne historie z życia codziennego w XVII w.³⁸ Ze względu na różną ilość dostępnych informacji w odniesieniu do poszczególnych miast, długość opisów była bardzo zróżnicowana – w *Neue Beschreibung* z 1647 r. najdłuższy opis, miasta Krakowa, obejmował ponad 20 stron, natomiast opisy najkrótsze liczyły zaledwie kilka wersów.

Zeiller prezentował czytelnikowi miasta Rzeczypospolitej nie tylko w dwóch osobnych dziełach jej poświęconych, ale również we wspomnianych opisach Rzeszy, Brandenburgii i Prus³⁹ oraz w swym dziele apodemicznym *Fidus Achates*. W nich jednak zastosował inny sposób opowiadania, mianowicie w formie hipotetycznych podróży⁴⁰. W dziełach tych można znaleźć, oprócz wymienionych wyżej informacji, dane o odległościach między poszczególnymi miastami, czasami również o najlepszym sposobie odbycia podróży. W *Fidus Achates* (łącznie zaprezentowano 160 tras, z czego 13 prowadzi przez miasta Rzeczypospolitej) Zeiller ograniczył się do przed-

³⁷ Idem, *Neue Beschreibung...*, s. 3-4.

³⁸ „Okolo roku 1530 siedmiu nierządnych kupców, z tyłoma prostytutkami chciało wystawić nagi taniec, zwany przez nich Tańcem Adama i Ewy, po tym jak przedtem oddawało się innemu niegodnemu tańcowi. Na samym jednak początku zostali na rozkaz władzy zatrzymani, ostro ich wychłostano przy publicznym pręgierzu i odebrano im wszystkie dobra. Następnie kaci wyprowadzili ich przed bramę, poza granice miasta i na wieki zabronili im takich czynów. Dom, w którym się to wydarzyło, został zburzony a [na ruinach] powieszono informację o zakazie zamieszkiwania w tym miejscu przez pewien czas”. Idem, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*, Frankfurt am Main 1652, część 2, s. 20.

³⁹ Por. poprzedni przypis.

⁴⁰ Por. np. R. Krzywy: *Od hodoeporikonu do eposu peregrynackiego. Studium z historii form literackich*. Warszawa 2011 – rozdział II: *Modelujące właściwości opisu podróży*.

stawienia wyglądu miast oraz najważniejszych budynków; niestety w przypadku Rzeczypospolitej fragmenty te są bardzo krótkie i nie liczą więcej niż kilka zdań.

Tworząc kolejne opisy państw, Zeiller nie zarzucił pisania zbiorów wiedzy, w których w dalszym ciągu pojawiały się nowe informacje o Rzeczypospolitej. W *Dialogach* wydanych w 1653 r. (tj. przed ukazaniem się 2 tomu poświęconego Rzeczypospolitej) znaleźć można opis relacji między „stanami” a królem⁴¹ oraz sporo informacji o Tatarach⁴²; również później Zeiller nie przestał interesować się sytuacją u wschodnich sąsiadów Rzeszy. W dziele *Collectanea*⁴³, w którym tematyzowane są zagadnienia m.in. związane z religią, stworzeniem, kondycją ludzką i porządkiem społecznym, przykłady związane z Polską i jej mieszkańcami były często przywoływane przez autora.

W wydanych w 1661 r. *Miscellaneach*, Zeiller opisał wydarzenia z Królestwa Polskiego, bazując na najnowszych doniesieniach – przywołał m.in. postanowienia pokoju oliwskiego⁴⁴. Świadczy to o dużym zainteresowaniu najnowszymi wydarzeniami z Rzeczypospolitej. W podobnym duchu stworzona została ostatnia relacja z Polski, zawarta w tomie *Listów* napisanym w 1661 r., lecz wydanym dopiero w 1663 r. po śmierci autora. W krótkim artykule oprócz prezentacji wydarzeń najnowszych, sięgających 1661 r., Zeiller zamieścił również podstawowe informacje na temat języka polskiego oraz słownik polsko-niemiecki⁴⁵. Ta ostatnia cześć, mimo nieuporządkowanej formy, po raz kolejny wskazuje na praktyczny charakter dzieł Zeillera.

PODSUMOWANIE

Martin Zeiller należał do grona XVII-wiecznych twórców opisów krajoznawczych i zbiorów wiedzy. Celem Styryjczyka była jej popularyzacja, dzięki której chciał nie tylko pomóc zrozumieć swoim czytelnikom otaczający ich świat, ale też rozbudzić i wzmocnić umiłowanie swej ojczyzny – Rzeszy. Punktem wyjścia było dlań doświadczenie zebrane jako guwerner synów szlacheckich i organizator podróży po środkowej i zachodniej Europie, uzupełnione dogłębnyimi studiami. Właśnie dzięki nim zapisał na kartach swych dzieł tak wiele informacji o Rzeczypospolitej i jej mieszkańcach. Stąd też całość materiału skompletowanego przez Zeillera w odniesieniu do Polaków pochodzi od innych, również polskich, autorów; brak u niego nie tylko nowych informacji, ale i samodzielnych opinii. Już przedwojenni badacze wskazywali na „neutralność” obrazu Zeillera – wynikała ona ze strategii autora, pole-

⁴¹ M. Zeiller, *Ein hundert Dialogi oder Gespräch*, Ulm 1653, dialog 63, s. 430–433.

⁴² *Ibidem*, wstęp oraz dialogi 72 i 73. Warto zwrócić uwagę na dialog 73, w którym o Tatarach dyskutuje dwóch fikcyjnych Polaków: Wacław i Stanisław.

⁴³ M. Zeiller, *Collectanea oder nachdenckliche Reden, verwunderlich und seltsame Geschichten und andere sonderbare Sachen*, Ulm 1658.

⁴⁴ M. Zeiller, *Miscellanea, oder allerley zusammengetragene politische, historische und andere denckwürdige Sachen*, Ulm 1661, s. 545 i nn.

⁴⁵ Idem, *Centuria Epistolarum Miscellaneorum*, s. 335 i nn.

gającej na zapoznaniu czytelnika jedynie z faktami i daniu mu możliwości ich oceny. Faktów tych jest jednak bardzo dużo, zawarte są w wielu dziełach o różnej formie i tworzonych na przestrzeni 30 lat. Dotyczą one przede wszystkim historii – dzieł służyć wg Zeillera poznaniu i zrozumieniu świata, a także budowaniu tożsamości⁴⁶. Dlatego tak dużą część przywoływanej przezeń literatury stanowiły dzieła historyczne – w przypadku autorów polskich i litewskich były to prace m.in. J. Długosza, M. Miechowity, S. Orzechowskiego, M. Kromera, S. Sarnickiego, A. Gwagnina, P. Piaseckiego, S. Starowolskiego, W. Kojjałowicza czy A.M. Fredro (por. aneks).

Taka specyfika dzieł Martina Zeillera, jak i fakt dużej ich popularności w Rzeszy powodują, że jego twórczość może być dla polskich badaczy interesująca przynajmniej na dwóch obszarach: badań obrazu Rzeczypospolitej i jej mieszkańców oraz jego ewolucji w Rzeszy w ciągu XVII w., a także transferu wiedzy i informacji, np. w kontekście znajomości polskich autorów wśród niemieckich twórców tego okresu.

Wacław Pagórski, doktorant w Zakładzie Kultury Niemieckiego Obszaru Językowego na Wydziale Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (wacław.pagorski@amu.edu.pl)

Słowa kluczowe: Martin Zeiller, opisy Rzeczypospolitej, apodemika, polihistoryzm, XVII wiek

Keywords: Martin Zeiller, Polish-Lithuanian Commonwealth descriptions, ars apodemica, polyhistorism, 17th century

ABSTRACT

The article presents the biography and work of Martin Zeiller (1589-1661), a German polyhistor who authored descriptions of European countries and "lexicons". Special attention is paid to the information he provides about the Polish-Lithuanian Commonwealth. Although the author never visited Poland, his works, based on the rich body of available literature, abound in references to the past and present of the Commonwealth. While Zeiller devoted two separate volumes (1647, 1657) to the description of Polish history, geography, society and political system, the information about the Polish Kingdom and the Grand Duchy of Lithuania is scattered across all of his work, published over a period of 30 years (1632-1663). In light of the above, the analysis of Zeiller's scripts – hardly known to Polish researchers – may be an important element of studies on the image of the Polish-Lithuanian Commonwealth and its society in 17th-century German Empire. Also, it may provide insight into such issues as the transfer of knowledge and information, reflected, for instance, in how well German writers of that time were acquainted with Polish authors.

⁴⁶ O pojmowaniu historii w tym czasie zob. K. Pomian: *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*. Warszawa 2010.

ANEKS

*Wykaz przywoływanych i cytowanych przez Zeillera prac przy opisie Rzeczypospolitej
Obojga Narodów**

		Autor	Dzieło	Numer stro- ny, na której wzmiankowane po raz pierwszy
Itinerarium Germaniae (1632)	1	Albizius, [Antonius]	Christliche Potentaten Stämmenbaum	524
	2	Alstedius, [Johann] H[einrich]	Chronolog	533
	3	Angel[us], Andre[as]	Chron. March. Brand.	513
	4	Bertius, [Petrus]	Commentar. Rerum German.	514
	5	Boterus, Johann[es]	Von Macht und Reichthumb der Welt	534
	6	Braun, Georg	Stättbuch	512
	7	Calvisius, Sethus	Histor. Polon.	532
	8	Chytraeus, David	Chronicon Saxoniae & vicinarum aliquot Gentium	513
	9	Chytraeus, Nathan	Deliciae Variorum in Europa Itinerum.	513
	10	Cluverius, Philip	De antiqua Germania, Vindelicia, Norico & tribus ostiis Rheni	511
	11	Cureus, Joachim	Schlesische Chronic	533
	12	Cosmas	Historia Bohemiae	511
	13	Cromerus, Martinus	De Polonia	514
	14	Decius, Iodocus Ludo- vicus	De vetustatibus Polonorum	534
	15	Długossius, vel Długossus	De Episcopis Siles.	522
	16	Dresserus, Matthias	4 & 5 Isag. Hist.	515
	17	Dubravius, [Johannes]	Die Böhmische Chronic	514
	18	Fabritius, G[eorg]	Hodoeporic. Origin. Saxon. & Marchiones Misnenses	511
	19	Forcatulus, Stephanus	In Polonia felice	534
	20	Franzose (D.T.U.Y)	Les Estats, Empires & Principautez du Monde	534
	21	Goropius		513
	22	Guagninus, Alexander	Rer. Polonicar. / Sauromatiae Europaea Descriptio	515

Itinerarium Germaniae (1632)	23	Hagek, Wenceslaus	Böhmische Chronic	532
	24	Heberer, Michael	Raißbuch, die Aegyptische Dienstbarkeit intituiert	529
	25	Heintzii, M. Samuel	De subject & libertatcivitat. Imperial	520
	26	Helmiodus, M. Adamus	Chron. Slavorum	515
	27	Heneus, Nicolaus	Silesiographia / Breslographia	520
	28	Hennenberger, Caspar	Preussische Chronic	515
	29	Herberstein, Freyherr von	Moscow. descript.	528
	30	Honorius, Philippus	De hoc interregno dissertationes	534
	31	Irenicus, Franc.	Exeg. German.	514
	32	Kranzius	Vandalia	513
	33	Krzistanowic, Stanislaus	Status Regni Poloniae descriptione	530
	34	Langius, Joh[annes]		522
	35	Lansius, [Thomas]	Consultat. Orat. Pro & contra Poloniam	534
	36	Lupacius, Procopius	Calendarium historicum	512
	37	Megiserus, Hieron[imus]	Kärndterische Chronic / Theatrum Caesar.	533
	38	Mehlen, Johann	Tracktatlein und tabellen	524
	39	Metearnus	Niederländische Historien	524
	40	Miehoviensis, Mathias	Histor. Polon.	515
	41	Neugebauer, Salomon	Historia Polonicae	527
	42	Picolomini, Sylvio Aenea		514
	43	Plautius, Casparus	Neue Schiffarthbeschreibung in die Neue Welt	532
	44	Pulkava	Böhmische Historie	511
	45	Ragusaeus, Maur[us] Urbinus	Historia Slavorum	530
	46	Romanus, Adrianus	Theatrum Urbium	529
	47	Russoni, Balth[asar]	Liffländische Historien	518
	48	Sabinus	Itiner. Ital. Hodoeporico	524
	49	Saur, [Abraham]	[Theatrum urbium]	520
	50	Schickfusius, [Jakob]	Neuvermehrte Schlesische Chronic	512
	51	Soterus, Heinrichus	Suecia	518
	52	Starovolescii, Simon	Eques Polonus	531

Itinerarium Germaniae (1632)	53	Stella, Erasmus	Prußica historia (antiquitat. Boruss.)	526
	54	Thuanus, [Iacobus, Augustus]	Historiar.	513
	55	Warsevicius, Christophorus	Orat. Fun. R. Stephani	530
	56	Werdenhagen, Joh. Angel	De Rebuspubl. Hanseaticis	513
	57	Willichium, Jodocus	Commentar in Tacit	512
	58		Lib. 6 Theatrii praecipuarum totius Urbium	520
Itinerarii Germaniae Continuatio (1640)	59	Aelurius, [Georgius]	Die Glazer Chronic	318
	60	Amisaeus, [Henning]	De Republica, seu relectionis politicae libri 2.	323
	61	Bellus, Iulius	Hermetis politici	322
	62	Besoldus, D. [Christopher]	Tract. de statu Reipubl.	318
	63	Bredenbach, Tilmannus	Historia belli Livonici	317
	64	Bruningh, Joh[annes]	Conclusiones de Homagiis subjectivis	318
	65	Burens, Andreas	Orbis Arctoi Descriptio	318
	66	Cranius, Henricus Andreas	De pace religionis dissertatio	316
	67	Dresner, Thomas	Judic. Process. Regn. Polon.	323
	68	Ens, C[aspar]	Deliciae apodemicae per Germaniam	321
	69	Fabricius, Jacob	Justa Gustaviana	314
	70	Flayder, [Friedrich Hermann]	Orat.	322
	71	Goldast., Melch[ior]	Reichsatzungen	324
	72	Gölnitzius, [Abraham]	Itinerarium Belgico-Gallico	326
	73	Guevara	Horologii Principium	313
	74	Henenberger, Caspar	Erklärung der Preussischen Größern Landtaffel oder Wappen	307
	75	Herburtus Johann.	Statua Regni Poloniae	325
	76	Hildebrandt, Andreas	Genealogia Regum Suecorum	328
	77	Jasquier, Nicolaus	Ius municipale; glossae marginalibus	324
78	Keckerm[ann], Barthol[omäus]	Meth. Hist.	328	
79	Kirchner	De republ. Disput.	324	

Itinerarii Germaniae Continuatio (1640)	80	Lehman, Christoph.	Speyrische Chronic	315
	81	Lepta, Thrasybulas	De ortu, vita & gestis Georgij Ludovici a Seinsheim	316
	82	Lespine, Carolus de	Les Oeuures	323
	83	Limnaeus, Johan[nes]	De Jure publico Imperii Romano Germanici	315
	84	Litigiosus, Parthenius	Venturae de Valentiis	324
	85	Lundorpius, M. Casp.	Continuatio J. Sleidani	310
	86	Luthenburg, Bernard de	De ordinibus militaribus	315
	87	Miraeus, Aubertus	Chronicon; Origines Ordinum Equestrium	307, 315
	88	Müller, Laurentius	Septentrionarische Historien	318
	89	Münster, Sebastian	Cosmographia	308
	90	Neumeyer, Joh. Wilhelm	[opis podróży]	308
	91	Pithaeus, Petrus	1. Buch des Comtes de Champagne & Brie	324
	92	Poloni, Martini	Leges set statuta ac privilegia Regni Poloniae; Chronicon	7
	93	Radevicus [Rahewin]	De rebus gestis Friderici / Otto de S. Blasio	324
	94	Schadeus, Oseas	Sleidanus Continuatus	319
	95	Schütz, Caspar	Rerum Prussicarum Historia oder Chronicon der Lande Preussen	308
	96	Spangenberg, Cyriacus	Adelspiegel	323
	97	Swertius, Franciscus	Selectae Christiani Orbis deliciae	315
	98	Szczerbic, [Paweł]	Promt. Stat. Regni Poloniae	323
	99	Vapovius, Bernhardus		325
100	Vitraco, Jacobus de	Historia Hierosolymit.	315	
101	Wehnerus, Paulus Mat- thäus	Practicarum iuris Observationum selectarum	323	
102		Continuation M. J. Philipi Abelini	323	
103		Franckfurter Frühlingsrelation Latomi de Anno 35	328	
Das Dritte Hundert Episteln oder Sendschreiben (1643)	104	Augustinus, Freiherr zu Mörsberg und Beffort	Beschreibung der Reise	414 (list 254)

Das Vierte Hundert Episteln oder Sendschreiben (1644)	105	Frölich, David	Viator.	585 (list 382)
Das Fünfte Hundert Episteln oder Sendschreiben (1646)	106	Decius, I[odocus] Lud[ovicus]	De Sigismundi I temporibus	209 (431 list)
	107	Harsdörffer, [Georg Philip]	Disq. specim. philol. Germ.	189 (428 list)
	108	Knipschild, D.	Quest.	548 (483 list)
	109	Meursius, Johannes	Historia Danica	195 (429 list)
Neue Beschreibung des Königreichs Polen und Großherzogthums Lithauen (1647)	110	Apianus, Peter		81
	111	Bertius, P[etrus]	Explicat. Tabul. Contract.	16
	112	Boregk, Martinus	Die Böhmishe Chronic	114
	113	Cadlubens, Vincentius	Die erste polnische Historie	91
	114	Cellarius, Daniel	Speculum cosmographicum	81
	115	Dousa, Georgius	Constantinopolische Itinerarium	212
	116	Gelenius, Aegidius	De magnitudine Coloniae	145
	117	Goldastus, Melchior Halminsfeldius	De Bohemiae Regno	58
	118	Göllnitz, Abraham	Compendium Geographicum	16
	119	Heidenstein, Rein[h]old	Historia belli cum Moscho a Rege Stephano gesti	163
	120	Helduaderus, [Nicolaus]	Sylva chronologica circuli Bathici	100
	121	Henning, Salomon	Die Liffländische Chronic	163
	122	Herbergerus, Valerius	Postill	109
	123	Janssonius, Johan[nes]	Newes Atlantus	27
	124	Magnus, Olaus	De gentibus septentrionalis	191
	125	Matthias [-ae], Christianus	Systema politicum	129
	126	Micraelius, Johannes	Pommerlands gelegenheit und Einwohner	73
127	Oderborn, Paulus	Ein Buch von Joannis Basilidis	75	
128	Romanus, Adrianus	Theatrum Urbium	63	
129	Sanson, Nicolaus	Tab. Geograph.	153	
130	Schroterus, M. Sebastianus	Historica totius terrarum Orbis	6	
131		Frankfurterische Herbstrelation	109	

Neue Beschreibung dess Königreichs Polen und Großherzogthums Lithauen (1647)	132		Braunschweigische Chronic	130
	133		Zeitungen	157
	134		Zeitungen und darauf verfestigte Relation	170
Dodatek do 2 wydania Neue Beschreibung dess Königreichs Polen und Großherzogthums Lithauen (1652)	135	Bange, Johann	Die Thüringische Chronic	Anhang s. 15
	136	Bisaccioni, Majolinus	Historia	Anhang s. 21
	137	Meteren, Emanuel van	Meteranus novus	Anhang s. 10
	138	Olearius, M. Adamus	Orientalische Reise	Anhang s. 20
	139	Rader, Matthäus	Viridarium sanctorum	Anhang s. 14
	140		Zeitungen	Anhang s. 21
	141		5. Theil des Theatri Europaei	Anhang s. 11
	142		Frankfurtische Herbstrelation 1648	Anhang s. 13
	143		Frankfurtische Frühlingsrelation 1649	Anhang s. 18
Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae (1652)	144	Cramer, Daniel	Die Pommerische Chronic	15
	145	Melanchton, Phillip	Chronicon Carionis	15
	146	Peucer, Daniel		6
	147	Pontanus, Joh. Isaac	Chorographica Regni Daniae	6
	148	Schuppius, Johannes	Dissertatio de Opinione	19
Ein Hundert Dialogi (1653)	149	Broniovius, Martinus		494 (dialog 73)
	150	Crusius	Schwabische Chronic	493 (dialog 72)
	151	Doglioni, Joan[nes] Nicol[aus]	Amphiteatre Europae	490 (dialog 72)
	152	Lapide, Hippoliti de	De ratione status	430 (dialog 63)
	153	Orichovius, Stanislaus	Orat. ad Proceres, de Legibus Poloniae	430 (dialog 63)
	154	Reinkingk, Theodorus	De Regim Secul. & Eccl.	432 (dialog 63)
	155	Sluteri, Joh[annes]	Tractatlein	432 (dialog 63)
Andere Beschreibung dess Königreichs Polen und Großherzogthums Lithauen (1657)	156	[Opaliński, Łukasz]	Polonia defenda wider J. Barclajum	1

Anderte Beschreibung dess Königreichs Polen und Groß- herzogthumbs Lithauen (1657)	157	Barberius, Wilhelm		215
	158	Boxhornius, Zuerius	Historia universali	3
	159	Burschky, Samuel	Tractat von einem stillem und ruhigen Gemüthe	139
	160	Continuator Thuani		157
	161	Corycynius, Andreas de Pilca	Perspectiva Politica	I
	162	Fredro, Andreas Maximilianus		I
	163	Gualdus, Gal.	Historien	62
	164	Kobierzickus, Stanislaus a		I
	165	Kojalowicius, Albertus Wiiuck	Eine lithauische Historie	I
	166	Limmerius, Augustinus	Leipzigische Michaels Relation (1655); Leipziger Neuen Jahr Relation (1656); Michaels Marckts Relation (1656)	67, 123
	167	Olizarius, Aaron Alexander	De Politica Hominum	III
	168	Ossolinski, Georgius		I
	169	Pastorius, Joachimus	Bello scythico-cosacico	I
	170	Piasecius, Paulus	Polnische Chronic	I
	171	Schmidt, M. Tobias	Die Zwickauische Chronic	126
	172	Sebaldus, M.H.	In Breviario historico	196
	173	Sprenger, Joh. Theod	Polonia nov-Antiqua	177
	174	Sulikovius, Joan. Demetrius	Commentario rerum politicarum	I
	175	Zabierzycko, Stanislaus a		76
	176		Franckfurtische Herbstrelation (1648)	63
	177		Leipzigische Frühlingsrelation (1654)	64
	178		Cölnische getruckte Zeitungen (3.11.1656)	70
	179		Öster. Leipzig. Relation (1656)	77
180		Franckfurtische Herbstrelation (1656)	74	
181		Franckfurter Frühlingsrelation (1656)	87	
182		Die grosse Lithauische Landtafel	147	

Anderte Beschreibung dess Königreichs Polen und Groß- herzogthumbs Lithauen (1657)	183		Sechster Theil des Theatri Europaei	196
	184		Bericht aus Riga (7.11.1656)	210
Miscellanea (1661)	185	Bisaccioni, Majolino	Historia	545
	186	Brerewod, Edward	Glaubensforschung	584
	187	Sarnicius, Stanislaus	Annales Polon.	548
	188	Sprengerus, Joh[annes] Theod[or]	De jure Aedificij	559
	189		Instrumentum Pacis Sueco- Polonicum	556
	190		Diarius Europae	556
	191		Frankfurtisch und Leipzigische Relationibus	550
	192		Frankfurter Frühlingsrelation (1659)	560
Centuria Epistola- rum Miscellanea- rum (1663)	193	Kordecki, Augustinus	Nova Gigantomachia contra sacram Imaginem Deiparae Virginis a S. Luca depictam	338

* Zestawienie to ma na celu zaprezentowanie efektów kwerendy dokonanej przez Zeillera – zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Należy podkreślić, że wykaz ów ma charakter roboczy i nie stanowi on próby rozbioru krytycznego dzieł Styryjczyka. Nazwiska autorów i tytuły ich prac zostały przedstawione w aneksie w sposób, w jaki podawał je Zeiller. Wyłączeni zostali jedynie autorzy antyczni (np. Herodot). By podkreślić fakt narastania zbioru wykorzystywanej literatury z biegiem czasu, prace te wymieniane są w jednym narastającym ciągu, zawsze tylko z adnotacją o pierwszej wzmiance w najwcześniejszym dziele. Takie zestawienie daje nie tylko możliwość poznania ilości przywoływanej literatury, ale i służyć może za podstawę do dalszych badań nad polską tematyką w dziełach Zeillera.